

Overdruk uit:

Arthur, Brigit, Conn, Deirdre ...
Verhaal, taal en recht in de Keltische wereld
Liber amicorum voor Lenn van Strien-Gerritsen

Onder redactie van
Inge Genee
Bart Jasko
Bernadette Smelik

Stichting Uitgeverij de Keltische Draak
Nijmegen • 2003
ISBN 90-806863-3-6 (NL); 3-89323-083-1 (D)

Het 'boze oog' in middeleeuwse Ierse wetteksten

Jacqueline Borsje

There was a boy ... thatching [a] house.
And a woman passed by, and she looked up at him,
but she never said, 'God bless the work'.
... And that day he had a great fall and was brought home hurt ...
M. McGarity in Lady Gregory, *Visions and Beliefs in the West of Ireland*

Inleiding

Het geloof dat mensen met hun ogen schade aan kunnen richten en dat blikken kunnen doden, staat bekend als 'het geloof in het boze oog'.¹ Het is een zeer oud (meer dan vijfduizend jaar)² en wijd verspreid cultureel verschijnsel. Uitdrukkingen, rituelen, gewoontes en verhalen getuigen van dit geloof. Ook in de Ierse literatuur kunnen we verschillende voorbeelden van dit geloof vinden.³ Bijzonder interessant is, dat het 'boze oog' zelfs in Ierse wetteksten genoemd wordt. In Ierland was het gebruik van het boze oog in de Middeleeuwen en daarna een ernstig vergrijp. De juridische teksten zijn het onderwerp van deze bijdrage. Centraal staat het 'boze-oogfragment': een citaat uit een Oudierse wettekst, gevolgd door Middeliërs commentaar. Van dit fragment bestaan vier variëte versies (hier A, B, C en D genoemd).⁴ De tekst en vertaling van versie A wordt gegeven (1); de inhoud ervan wordt besproken (2) en in verband met andere juridische fragmenten gebracht (3).

---

¹ Zie Elworthy 1895; 1937; Dundes 1981. Met dank aan Fergus Kelly voor zijn adviezen over de vertaling van een aantal moeilijke passages, en aan Inge Genee en Bart Jaski voor het commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage. Vertalingen in deze bijdrage zijn van mij.

² Het boze oog wordt genoemd in Soemerische incantaties uit het derde of vierde millennium voor Christus (zie Langdon 1981: 39-40).

³ Voor een overzicht, zie Borsje & Kelly 2001. Deze bijdrage is een bewerking van gedeeltes uit dit artikel, dat een serie vormt met nog drie andere artikelen: Borsje 2002a-b-c.

⁴ Versie A (CIH 144.34-145.5) komt uit Oxford, Bodleian Library, manuscript Rawlinson B 506; Versie B (CIH 673.3-10), C (CIH 955.1-8) en D (CIH 1051.17-23) staan in Dublin, Trinity College, manuscript nr 1337, voorheen H.3.18. Versies B, C en D zijn in de appendix te vinden.

1. Het boze-oogfragment

Het boze-oogfragment maakte wellicht deel uit van een Oudierse wet over huwelijk en echtscheiding.⁵ De eerste regel is een fragment uit deze Oudierse wettekst, de rest vormt het Middelerse commentaar. Het Oudiers is misschien zevende-eeuws en het commentaar stamt uit de elfde of twaalfde eeuw.⁶

No etlod tri ormath (=format)

.i. in drochrusc,

acbf masa duini dana⁸ gnath ni do m^hilliud^h do gres, gid^h re hesba gid^h re beccdeithberus gid^h re hindeithberus, gid^h dabennaigh gid^h (=cin-) gur bennaigh, is lanfiach. Mas re deitberus daeccma, *acht* ma rabennaigh islan (=is slan), mainir bennaigh is aithg^hbin.

Masa duini dunach gnath ni do milliud do gres, mas re beccdeithberus 7 dabennaigh islan (=is slan), mainir bennaigh is aithg^hbein. Mas re hesba dachuaidh, cia rabennaigh gid (=cin-) gur bennaigh is lethfiach. Mas re hindeithberus foghla dachuaidh, ge dabennaigh gid^h (=cin-) gur bennaigh is lanfiach. Mas re deithberus daeccma dachuaidh, ge dabennaigh gid (=cin-) gur bennaigh islan (=is slan).⁹

'Of ontvreemden door afgunst,

dat is: het boze oog.

Als het een persoon is, die gewoon is voortdurend iets te beheksen [en] als het uit lichtzinnigheid of om een geringe noodzaak¹⁰ of zonder noodzaak is (dat hij/zij naar buiten ging),¹¹ – of hij/zij (=deze persoon) zegende of niet – [dan] is het de volledige boete. Als het om een onvermijdelijke (?)¹² noodzaak is [dat hij/zij naar buiten ging],¹³ tenzij hij/zij zegende, [dan] is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, [dan] is het restitutie.

⁵ Borsje & Kelly 2001: deel II.

⁶ Borsje & Kelly 2001: deel II.

⁷ Dit woord ontbreekt in de andere versies en lijkt hier niet op zijn plaats. Ik heb het niet vertaald.

⁸ *Dána* is een Middelerse vorm van *dianid do* (prepositie) + *a* (relatief partikel) + praesens indicativus copula (zie DIL s.v. *is*: 308.65).

⁹ CIH 144.34-145.5.

¹⁰ *Deithbires* (vergelijk ook *deithbir* en *deithbire*) betekent 'just or reasonable cause, the necessity which calls for a certain action' (zie DIL s.v.). We hebben hier te maken met verschillende gradaties van dit begrip: geen gegronde reden, een geringe aanleiding, of een onvermijdelijke gegronde reden. Ik vertaal steeds met 'noodzaak'. Dit levert niet zulk fraai Nederlands op, maar het is om te laten zien dat de grondterm hetzelfde is. Fergus Kelly (in Borsje & Kelly 2001: deel II) geeft een helder juridisch voorbeeld: als een lanterfanter gewond raakt door een steen, die opgespat is door de hoef van een paard bereden voor een noodzakelijke tocht, dan is de ruiter niet aansprakelijk voor de schade. Het was immers niet noodzakelijk dat de lanterfanter zich op die weg bevond, terwijl de ruiter daar met goede reden langs reisde.

¹¹ Het zinsdeel tussen ronde haakjes is ingevoegd op grond van versie B en D, die hier *do(h)uaid(h) amach* lezen.

¹² Voor meer over *doeclma* en deze vertaling, zie Borsje & Kelly 2001: deel II.

¹³ Het zinsdeel tussen vierkante haakjes staat niet in het Iers, maar lijkt stilzwijgend verondersteld te worden.

Als het een persoon is, die niet gewoon is voortdurend iets te beheksen [en] als het op grond van één geringe noodzaak is (dat hij/zij naar buiten ging)¹⁴ en als hij/zij zegende, [dan] is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, [dan] is het restitutie. Als het uit lichtzinnigheid is, dat hij/zij ging – of hij/zij zegende of niet – [dan] is het de halve boete. Als het zonder enige noodzaak met schade als gevolg¹⁵ is, dat hij/zij ging – of hij/zij zegende of niet – [dan] is het de volledige boete. Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is, dat hij/zij ging – of hij/zij zegende of niet – [dan] is er geen aansprakelijkheid.’

2. De gevaren van afgunst en het boze oog

Op het eerste gezicht is deze tekst moeilijk te begrijpen. Dat afgunst tot diefstal kan leiden, is te volgen, maar wat heeft dat met het boze oog te maken? Waarom is de reden dat iemand het huis verlaat belangrijk, en wat voor rol speelt het zegenen? In dit gedeelte van deze bijdrage zal ik trachten deze zaken te verhelderen.

Het commentaar verklaart ‘afgunst’ in een glos als ‘het boze oog’. Dit verband is niet alleen in Ierse teksten te vinden, maar ook daarbuiten.¹⁶ We kunnen bewonderend naar iets of iemand kijken, maar deze bewondering kan vermengd zijn met afgunst, hebzucht en agressie, omdat we die speciale kwaliteiten of objecten ook zelf zouden willen bezitten. Dit complex van emoties is verbonden met het geloof in de werking van het boze oog. Van bewonderende of afgunstige blikken wordt geloofd dat zij kwaad kunnen doen:¹⁷ het bewonderde object wordt erdoor vernietigd. Het verband tussen afgunst en het boze oog is bijvoorbeeld aanwezig in het Latijnse werkwoord *invideo*, dat zowel ‘afgunstig zijn’ als ‘schuins aanzien, kwaadaardig aanzien, een boos oog werpen op’ betekent.

Verskillende soorten mensen worden met het boze oog in verband gebracht. Ten eerste zijn er zogenaamde bezitters van het boze oog: mensen van wie geloofd wordt, dat zij structureel het boze oog werpen. Deze groep valt uiteen in twee subgroepen: boosaardige mensen, die met opzet het boze oog werpen, en onschuldige mensen die per ongeluk het boze oog werpen. Ten tweede kan iedereen het boze oog incidenteel werpen, eveneens met opzet of per ongeluk.¹⁸ Deze groepen zijn ook vertegenwoordigd in onze tekst. Na de glos wordt gesproken over een persoon die voortdurend behekst: een structurele werper van het boze oog. Daarnaast wordt gesproken van iemand die niet voortdurend behekst: een incidentele werper van het boze oog. De intentie – uit

¹⁴ Het zinsdeel tussen ronde haakjes is de vertaling van wat versie B en D hier hebben: *doch(h)uaid amach*.

¹⁵ Voor meer over *indeibberus foghla*, zie Borsje & Kelly 2001: deel II.

¹⁶ Zie Borsje & Kelly 2001: deel I.

¹⁷ Hiermee verbonden is ook het vermeende gevaar van lofprijzing en complimenten (zie McCartney 1981).

¹⁸ Zie bijvoorbeeld Elworthy 1895: 1-43; 1937: 608-9, 611.

boosaardigheid of per ongeluk – is ook aanwezig in het commentaar. Naast het geloof in de werking van het boze oog bestaat er ook geloof in bescherming daartegen. Het dragen van amuletten, allerlei gebaren en verbale expressies zouden de kwade werking van het boze oog teniet doen.¹⁹ In onze tekst dient het zegenen daartoe.²⁰ Wie van goede wil is, zal bij het zien van iets bewonderenswaardigs een zegen uitspreken. Dit gebeurt overigens ook tegenwoordig in Ierland: als men bijvoorbeeld een baby bewondert, voegt men *God bless (him/her)* toe.

De boetes, die in het commentaar genoemd worden, zijn enerzijds afhankelijk van de intentie (zegende men wel of niet) en anderzijds van de noodzaak om het huis te verlaten. De literatuur noemt gevallen, waarin boeren het boze oog op hun eigen vee²¹ en vaders op hun eigen kinderen zouden hebben laten vallen,²² maar deze noodlottige gebeurtenissen zijn geen aanleiding voor een rechtzaak. Het komt pas tot een proces, als het 'bezit' van een ander aangetast is door het boze oog, vandaar dat de tekst spreekt over 'naar buiten gaan'. Bezitters van het boze oog (i.e. structurele werpers van het boze oog) worden alleen vrijgesproken, als ze om iets noodzakelijks het huis verlieten en zegenden. Als ze in dit geval niet zegenden, dan moeten ze de schade compenseren. Gaan ze naar buiten zonder gegronde reden, dan betalen ze de volledige boete, onafhankelijk van het feit of ze zegenden of niet. De straffen voor incidentele werpers van het boze oog zijn lichter. Zij moeten de volledige boete betalen als ze zonder gegronde reden naar buiten zijn gegaan en daarbij schade aanrichtten, onafhankelijk van het feit of ze wel of niet zegenden. Als deze mensen een goede reden hebben om naar buiten te gaan, dan zijn ze niet aansprakelijk, zelfs als ze nalieten te zegenen. Gaan ze voor de lol naar buiten, dan betalen ze de halve boete, ook als ze zegenden. Als ze om een geringe aanleiding erop uitgaan, dan zijn ze niet aansprakelijk als ze wel zegenden en moeten ze de schade compenseren als ze niet zegenden.

Wat is die schade,²³ of liever: wat wordt er ontvreemd? Andere fragmenten leveren een voorbeeld.

3. Het boze oog en bovennatuurlijke zuiveldiefstal

Voorafgaand aan versie A van het boze-oogfragment lezen we het volgende:

---

¹⁹ Voor een overzicht, zie Borsje & Kelly 2001: deel I.

²⁰ Versie A wordt bovendien gevolgd door een fragment over drie kruiden, die mogelijk ook als bescherming tegen het boze oog gezien werden (CIH 145.5-9). Voor de tekst, vertaling en een bespreking ervan, zie Borsje & Kelly 2001: deel II.

²¹ Elworthy 1937: 611; McCartney 1981: 24.

²² Elworthy 1895: 9; 1937: 611; Woodburne 1981: 57.

²³ Voor voorbeelden van schade door het boze oog buiten het juridische genre, zie Borsje & Kelly 2001: deel I.

Ogbogbal (=Ogfogal) dā etlod senmilg.
 in *corgairech* la belltaine,
 gid im gid lom tailtar and, acht mas i nud taladh ae 7 eneclainni (sic), ma 'stic
 taladh ae is diabladh 7 eneclann; cidh fodera conadh mo imna gbait isin udh nas
 istic. iss e fath fodera mo thic milliudh na bo imna gait asin ud na da gbait asin
 lestar.²⁴

Verder is het ontvreemden van oude melk een volle overtreding.

De *corgairech* (lees: *corguinech*?) op Beltaine (1 mei).

Of het nu boter of melk is, dat dan gestolen wordt – maar als het in (=uit) de uier is, dat het gestolen werd, [dan] is het [viervoudige restitutie]²⁵ en ereprijs; als het in (=uit) het huis is, dat het gestolen werd, is het dubbele [restitutie] en ereprijs. Wat veroorzaakt dat er een grotere [boete] is voor de diefstal ervan in de uier dan [voor diefstal] in het huis? Dit is de reden waarom: grotere schade voor de koe komt van de diefstal ervan uit de uier dan door diefstal ervan uit het vat.

Het is waarschijnlijk dat de zin 'Verder is het ontvreemden van oude melk een volle overtreding' deel uitmaakte van de Oudierse wet en direkt voorafging aan de eerste zin van het boze-oogfragment: 'of²⁶ ontvreemden door afgunst'. De structuur van deze nieuwe tekst is vergelijkbaar met de eerder geciteerde: eerst wordt de diefstal vermeld (door afgunst; van oude melk), dan volgt de dief (het boze oog; de *corgairech*), en tenslotte volgt het commentaar over de boetes.

Om licht te werpen op dit 'zuiveldiefstalfragment' moet ik gebruik maken van Engelse kolonistenliteratuur en modern folklore-onderzoek. Voorzichtigheid is geboden met deze latere bronnen: kolonistenliteratuur is wellicht bevooroordeeld en er bestaat een grote tijdsafstand met het folklore-onderzoek. Toch zijn in dit geval deze bronnen verhelderend.

Oude melk is melk, die een tijd in een vat gestaan heeft om er vervolgens boter van te karnen. Men gebruikte alle melk (in tegenstelling tot slechts de room),

²⁴ CIH 144.30-3.

²⁵ Binchy (CIH 144, noot q) merkt op dat de tekst hier corrupt is en dat er mogelijk iets voor '7 weggelaten is. Ik neem aan dat dit 'viervoudige restitutie' is, wat ik baseer op het volgende vergelijkbare fragment: *Mas asim uth tallad in lacht, is cetharda 7 eneclann. Mas asin lestar, is diablad 7 eneclann. Cid fodera cona mo imna gait asin uth imna asin lestar, 7 conad mo is nesum he isin lestar?* IS e *fath fodera*: bithbinchi – aibeile leisín nughdar a gait asim uth imna asin lestar, 7 mo bis i coimitecht seoit cetharda he isim uth na isin lestar (CIH 275.30-4), 'Als het uit de uier is, dat de melk gestolen werd, is het viervoudige [restitutie] en ereprijs. Als het uit het vat is, is het dubbele [restitutie] en ereprijs. Wat veroorzaakt dat er een grotere [boete] is voor het stelen ervan uit de uier dan uit het vat, terwijl het onontbeerlijker is in het vat? Dit is de reden waarom: het stelen ervan uit de uier is misdadiger [en] gevaarlijker dan uit het vat volgens de schrijver, en het is in de uier in grotere associatie met vee van viervoudige [restitutie] dan in het vat'.

²⁶ Versie C heeft hier 'echter' (*immortu*). Aangezien A, B en D 'of' (*no*) hebben, is het waarschijnlijk dat 'of' in de oorspronkelijke tekst stond. Aan versie C gaat een ander stukje tekst vooraf (zie hieronder).

en sterilisatie en temperatuursbeheersing waren gebrekkig. Hierdoor was boter maken een kwetsbaar proces.²⁷ Zo kon het gebeuren, dat er slechts schuim bij het karnen geproduceerd werd. Mislukte het boter maken, dan nam men aan dat iemand op bovennatuurlijke wijze had ingegrepen. Men zei dan dat de boter 'gestolen' was, wat inhield dat het slachtoffer geen boter kon maken en de 'dief' een extra grote hoeveelheid boter produceerde. Hetzelfde kon gebeuren met melk: een koe gaf plotseling geen melk meer, terwijl een koe van de burens extra veel gaf. Dit zal met 'diefstal uit (of in) de uier' bedoeld zijn. Melk 'gestolen' uit een vat was bedorven en/of onbruikbaar voor het karnen. De melk was dan 'weg' of 'verdwenen'. Men noemde dit *blinking* van melk, boter of koe.²⁸ *To blink* betekent 'knippen met de ogen, knipogen, of met half toegeknepen ogen kijken'. Men sprak niet expliciet over het boze oog, maar verwees (eufemistisch?) naar een actie van de ogen.²⁹

De persoon, die zo steelt, wordt in het zuiveldiefstalfragment aangeduid als de *corgairech* – mogelijk een corrupte vorm van *corrguinech*, een aanduiding voor een persoon met bovennatuurlijke macht. Het woord voor deze bovennatuurlijke kunst – *corrguinecht* – staat in het volgende 'melkenfragment', dat aan het boze-oogfragment versie C voorafgaat:

IN bleogan o durnn t a ndiul t in chorrdhainecht. cethardha 7 eneclann fo lu t fo cleithi isin lucht.³⁰

'Het melken met de hand of eraan zuigen of *corrguinecht*: viervoudige [restitutie] en ereprijs met betrekking tot geringe waarde of aanzienlijke waarde inzake de melk.'

Corrguinecht was waarschijnlijk oorspronkelijk een specifieke term voor een bepaald soort bovennatuurlijke kunst, maar is uiteindelijk een verzamelterm geworden, die blijkbaar ook van toepassing was op het bovennatuurlijke stelen van zuivel.³¹

De combinatie van de volgende details – het stelen van zuivel door een persoon met bovennatuurlijke macht op 1 mei – vinden we in een Engelse beschrijving van Ierse geloofssystemen. William Camden schreef in 1607:

Ze zien een ieder voor een heks aan, die op 1 mei vuur komt halen, en daarom weigeren ze vuur te geven, tenzij degene die erom vraagt ziek is; en dan geven ze het vergezeld van een vervloeking, omdat ze geloven, dat al hun boter de daarop

²⁷ Jenkins 1991: 306; Bruford 1991: 133.

²⁸ Mac Gabhann 1995: 91-3.

²⁹ Een synoniem is *to overlook*, 'beheksen met het boze oog' (zie Mac Gabhann 1995: 89, voor meer varianten, die naar het oog verwijzen).

³⁰ CIH 954.29-30.

³¹ Voor theorieën over de betekenis van deze term en voorbeelden uit vroeg-middeleeuwse Ierse literatuur, zie Borsje & Kelly 2001: deel I (vergelijk Borsje 2002b: 92-3).

volgende zomer gestolen zal worden door deze vrouw. Als ze eveneens op 1 mei een haas tussen hun kudde kunnen vinden, proberen ze die te doden, op grond van het idee dat het één of andere oude heks is, die haar oog op hun boter heeft laten vallen.³²

Hier wordt beschreven, dat men geloofde dat boter op bovennatuurlijke wijze gestolen werd door iemand, die vuur kwam halen. Deze persoon werd gezien als iemand met bovennatuurlijke macht: een heks. In de tweede zin is de boterdief een oude vrouw, die zich in een haas kan veranderen. De beschrijving is in overeenstemming met bepaalde details uit het zuiveldiefstalfragment: op 1 mei wordt er gestolen en het Ierse woord *corgairech* lijkt te corresponderen met het Engelse *witch*.

Ook in het folklore-onderzoek zijn er verhalen over oude vrouwen, die zich in hazen of konijnen veranderen en zo aan de uiers van koeien zuigen.³³ Op deze manier zouden ze melk stelen. Men geloofde verder dat het uitlenen van objecten, met name tijdens het karnen, zou leiden tot *blinking* van de melk of de boter.³⁴ Vooral tussen zonsondergang op de vooravond van 1 mei en noen op 1 mei (het begin van de zomer) was het risico groot dat de melk en boter 'gestolen' zouden worden. Op de vooravond van 1 mei nam men beschermende maatregelen; het stelen zou meestal bij zonsopgang gebeuren.³⁵

Een mogelijke verklaring van het 'eraan zuigen' in het melkenfragment is het geloof dat vrouwen getransformeerd in hazen of konijnen aan de uier van de koe zuigen en zo de productie van hun eigen koe opvoeren, terwijl de slachtofferkoe 'droog' komt te staan. Dit zou een vorm van diefstal uit de uier zijn, en zo wordt ook begrijpelijk dat de straf voor diefstal uit de uier zwaarder is dan voor diefstal uit het vat: de koe is behekst, dus de melkproductie is structureel bedreigd, terwijl het bederven van de melk in het vat een incidenteel vergrijp is.

Wat opvalt in de latere bronnen, is dat de diefstal vooral aan vrouwen wordt toegeschreven. Dit is niet alleen begrijpelijk uit het feit dat melken en karnen traditioneel vrouwentaken waren,³⁶ maar wordt ook door het volgende juridische fragment bevestigd:

³² 'They take any one for a witch that comes to fetch fire on May-day, and therefore refuse to give any, unless the party asking it be sick; and then it is with an Imprecation: believing, that all their butter will be stole the following summer by this woman. On May-day likewise, if they can find a hare among their herd, they endeavour to kill her, out of a notion, that it is some old witch that has a design upon their butter' (Camden 1722: 1420; zie ook 1416-7). Camden leefde van 1551 tot 1623.

³³ Jenkins 1991: 311; Lysaght 1993: 35.

³⁴ Lysaght 1993: 36; Mac Gabhann 1995: 91.

³⁵ Lysaght 1993: 30-2, 38-41.

³⁶ Jenkins 1991: 305; Lysaght 1993: 34-5; Mac Gabhann 1995: 92. In de middeleeuwse literatuur worden melken en zuivelproductie in het algemeen met vrouwen verbonden, terwijl een professionele melker zowel mannelijk als vrouwelijk kon zijn (Kelly 1997: 450-1).

Mas a lestar ragbat in ben in lucht, is diablabb uaithi and 7 coibchi 7 enecclann, 7 nucum uil a deithbir-sein
 7 a goit a sini sed cethardba uaithi ann-sidbe;
 7 cidb o fir cidb o neoch eile gattas he amblaid-sein, ata seinin³⁷ uaithi da fir budhein ara adeitchi.³⁸

'Als het uit een vat is, dat de vrouw de melk gestolen heeft, dan is het dubbele [restitutie] door haar en bruidsprijs en ereprijs, en er niet die reden voor is en [als] de diefstal ervan uit een tepel is, viervoudige restitutie door haar in dat geval, en of [nu] het van haar man is of van iemand anders dat ze het zo steelt, dát moet door haar [gegeven worden] aan haar eigen man vanwege haar afschuwelijkheid (=afschuwelijke daad).'

De strafmaat wijkt hier enigszins af: bij het stelen van vatmelk, wordt nu ook de bruidsprijs genoemd, terwijl bij diefstal uit de uier de ereprijs ontbreekt. In dit fragment wordt 'die reden' (*deithbir*) genoemd, en ik interpreteer dit overeenkomstig 'de noodzaak' (*deithbires*) in het boze-oogfragment: liep de vrouw bijvoorbeeld zomaar buiten op 1 mei (terwijl iedereen met karnen bezig was), dan moet ze wel kwaad in de zin gehad hebben en de productie van anderen op het oog gehad hebben.

Dit fragment noemt niet de uier (*úth*), waaruit gestolen wordt, maar de tepel (*sine*). Dit brengt ons bij de laatste tekst. In *O'Davoren's Glossarium*³⁹ wordt uit het zuiveldiefstalfragment geciteerd:

Milc .i. bainne, ut est etlo senmilc (v.l. sinmilc) .i. a milc, a luim do etlo asi simibh; focal .g. (=gall-)berla.⁴⁰

'Van melk (*milk*, genitivus singularis van *melc/melg*), dat is: melk, zoals het is [in:] "het ontvreemden van *senmilc* (vl. *sinmilc*)" (=oude melk, maar hier opgevat als 'tepelmelk'), dat is: van haar melk, het ontvreemden van haar melk uit haar tepels (*simibh*, dativus pluralis van *sine*); een woord van de Engelse taal.'⁴¹

³⁷ Binchy (CIH 155, n. p) meldt dat hier sprake is van dittographie: seí | í. Ik neem aan dat hier *sein* bedoeld werd, een Middeliere vorm van het Oudierse *insin*.

³⁸ CIH 155.36-9.

³⁹ Dit Glossarium, dat citeert uit talrijke wetteksten, maakt deel uit van een belangrijk juridisch manuscript (Londen, British Library, Egerton 88), samengesteld door de jurist Domnall O'Davoren en zijn leerlingen in de periode tussen 1564 en 1569 (zie GTEIL 251-2, 257-9).

⁴⁰ CIH 1514.32-3 = *O'Davoren's Glossary* (Stokes 1904: 411, nr. 1215). In de uitgave van Stokes wordt ook Dubhaltach Mac Firbhisighs versie geciteerd, waarin de variant *etla sinmilc* gegeven wordt.

⁴¹ De glossator meent dat het Ierse *melc/melg* een leenwoord uit het Engels is, maar het is in feite een etymologisch verwant woord (zie Vendryes 1983: *s. v. milg-*, en *melg*).

Het woord *senmilk* wordt etymologisch (in de middeleeuwse zin van het woord) geduid, waardoor het hier 'niet te vertalen is als 'oude melk'. De glossator verbindt *sen* of *sin* met *sine*, 'tepel', en zo wordt hier verwezen naar diefstal van 'tepelmelk'. Uit tepels kan alleen verse melk gehaald worden, dus het karakter van de geciteerde tekst (i.e. *etlo senmilk*) is veranderd: in plaats van het lichtere vergrijp (diefstal van oude melk uit het vat) is het ernstiger vergrijp gekomen (diefstal van verse melk uit de tepel/uier).

Slot

Als slachtoffer van de afgunstige blikken van het boze oog wordt vooral jong, bloeiend leven genoemd. Het boze oog wordt geassocieerd met destructie, dorheid en dood. Naar aanleiding van een intercultureel onderzoek naar het boze oog concludeert John M. Roberts, dat de grootste correlatie bestaat tussen het boze oog enerzijds en melken en zuivelproductie anderzijds.⁴² Alan Dundes wijst in dit verband op het 'uitdrogende' effect, dat het boze oog zou hebben: vloeistoffen, zoals melk, bloed, speeksel en sperma, betekenen leven, terwijl verlies van vloeistof dood betekent.⁴³ Men vergelijk de hierboven genoemde 'droogstaande' koe en het 'weg' zijn van de melk uit het vat met een 'overblijfsel' van stinkende, bedorven massa. Zuivel was van vitaal belang voor de gemeenschap; een groot deel van het Ierse dieet bestond eruit.⁴⁴ Afneming van melkproductie van de koe, het bederven van melk in het vat, en het mislukken van de boterproductie raakten een familie direct in hun bestaan.

Zoals boven vermeld, moet het boze-oogfragment wellicht in de context van een Oudierse wet over huwelijk en echtscheiding geplaatst worden.⁴⁵ Eén van de overtredingen, die een vrouw geacht werd te kunnen begaan, was het bovennatuurlijk 'stelen' van zuivelproducten. Afgunst zal een rol gespeeld hebben bij teleurstellende zuivelproductie en het waarnemen van een succesvollere productie. Ideeën gebaseerd op deze emotie werden vertaald in rituele praktijken, die verband hielden met het complexe geloof in het boze oog. De juridische fragmenten houden zich niet bezig met bewijslast, maar concentreren zich op de noodzaak van het zich buitenshuis begeven. De strafmaat is niet alleen daarvan afhankelijk, maar ook van de goede wil van de beschuldigde: het zegenen geldt als verzachtende of vrijspreekende omstandigheid.

---

⁴² Geciteerd in Dundes 1981: 264.

⁴³ Dundes 1981: 266, 274

⁴⁴ Lysaght 1993: 30.

⁴⁵ Borsje & Kelly 2001: deel II.

Referenties

- Borsje, Jacqueline & Fergus Kelly. 2001. 'Examples of 'the evil eye' in early Irish literature and law.' *Celtica* 24 (in druk).
- Borsje, Jacqueline. 2002a. 'The meaning of *túathcháech* in early Irish texts.' *CMCS* 43: 1-24.
- , 2002b. 'Approaching danger: *Togail bruidne Da Derga* and the motif of being one-eyed.' In: Joseph Falaky Nagy. Red. *Identifying the 'Celtic'*. Celtic Studies Association Of North America Yearbook 2. Dublin: Four Courts Press, 75-99.
- , 2002c. 'Über die Identität von Nár Túathcháech aus der verlorengegangenen Geschichte *Echtrae Chrimthainn Nia Nár*.' In: Erich Poppe. Red. *Keltologie heute. Themen und Fragestellungen. Akten des 3. Deutschen Keltologensymposiums – Marburg, März 2001*. Studien und Texte zur Keltologie 5. Münster: Nodus Publikationen (in druk).
- Bruford, Alan. 1991. 'Trolls, Hillfolk, Finns, and Picts: The identity of the Good Neighbors in Orkney and Shetland.' In: Peter Narváez. Red. *The Good People. New fairylore essays*. New York en Londen: Garland Publishing, 116-141.
- Camden, William. 1722. *Britannia or a chorographical description of Great Britain and Ireland, together with the adjacent islands*. Tweede editie, herzien door Edmund Gibson. Londen: M. Matthews, voor Awnsam Churchill.
- Dundes, Alan. 1981. 'Wet and dry, the evil eye: An essay in Indo-European and Semitic worldview.' In: Alan Dundes. Red. *The evil eye. A folklore casebook*. New York en Londen: Garland, 257-312.
- Elworthy, Frederick Thomas. 1895. *The evil eye. An account of this ancient & widespread superstition*. Londen: John Murray.
- , 1937. 'Evil eye.' In: James Hastings. Red. *Encyclopaedia of religion and ethics*. Vol. V. Edinburgh, New York: Clark, 608-15.
- Gregory, Lady Augusta. 1920. *Visions and beliefs in the West of Ireland*. Collected and arranged by Lady Gregory; with two essays and notes by W. B. Yeats. 2 vols. New York en Londen: The Knickerbocker Press.
- Jenkins, Richard P. 1991. 'Witches and fairies: supernatural aggression and deviance among the Irish peasantry.' In: Peter Narváez. Red. *The Good People. New fairylore essays*. New York en Londen: Garland, 302-35.
- Kelly, Fergus. 1997. *Early Irish farming: a study based mainly on the law-texts of the 7th and 8th centuries AD*. Dublin: DIAS.
- Langdon, Stephen. 1981. 'An incantation in the 'House of Light' against the evil eye.' In: Alan Dundes. Red. *The evil eye. A folklore casebook*. New York en Londen: Garland, 39-40.
- Lysaght, Patricia. 1993. 'Bealtaine: Irish Maytime customs and the reaffirmation of boundaries.' In: Hilda Ellis Davidson. Red. *Boundaries & thresholds*. Woodchester: Thimble Press, 28-43.
- Mac Gabhann, Fiachra. 1995. 'The evil eye tradition in north east Ireland.' *Sinsear* 8: 89-100.
- McCartney, Eugene S. 1981. 'Praise and dispraise in folklore.' In: Alan Dundes. Red. *The evil eye. A folklore casebook*. New York en Londen: Garland, 9-38.
- Stokes, Whitley. 1904. Ed. 'O'Davoren's Glossary.' *Archiv für celtische Lexikographie*. 2: 197-504.
- Vendryes, Joseph. 1983 [1960]. *Lexique étymologique de l'Irlandais ancien*. M N O P. Dublin: DIAS.
- Woodburne, A. Stewart. 1981. 'The evil eye in South Indian folklore.' In: Alan Dundes. Red. *The evil eye. A folklore casebook*. New York en Londen: Garland, 55-65.

Appendix

In deze appendix worden versies B, C en D van het boze-oogfragment gegeven. Afwijkingen van Versie A worden aangegeven door vette druk. Wanneer tekst van A niet in B, C of D voorkomt, geef ik dit aan door het woord [omissie] in vette druk.

Versie B (CIH 673.3-10)

No etla tria format

i. in drochsuil;

[omissie] masa duine dana **bes** ni do *milled*, cid re heaspa cid re becdethbirus cid re hindethbirus **docuaid amach**, cia robeanmaid cingor beannmaid, is lanfiach

Mas re dethbirus doecma,⁴⁶ *acht* ma robenmaid, *islan* (=is slan); murar beandaig, is aithgin

Masa duini donach **bes** ni do *milled* do *gres*, mas re becdethbirus **dochuaid amach** 7 dobeandaig, *aslan* (=as slan); man robeandaig, is aithgin

Mas re heaspa dochuaid,⁴⁷ ge robeandaig cingor beandaig, [omissie]

[omissie]⁴⁸ is lanfiach;

mas re dethbirus doecma **do dula**,⁴⁹ ge robenmaid cingor beannmaid *aslan* (=as slan) 7rl-

'Of ontvreemden door afgunst

dat is: het boze oog.

Als het een persoon is, die gewoon is iets te beheksen [en] als het uit lichtzinnigheid is of om een geringe noodzaak of zonder noodzaak, dat hij/zij naar buiten ging, of hij/zij zegende of niet, [dan] is het de volledige boete.

Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is, tenzij hij/zij zegende, is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, is het restitutie.

Als het een persoon is, die niet gewoon is voortdurend iets te beheksen [en] als het om een geringe noodzaak is, dat hij/zij naar buiten ging en hij/zij zegende, is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, is het restitutie.

Als het uit lichtzinnigheid is, dat hij/zij naar buiten ging, of hij/zij zegende of niet ...

... is het de volledige boete.

⁴⁶ Zie noot 49.

⁴⁷ In Binchy's transcriptie in CIH volgt het woord *amach* op *dochuaid*, maar Kelly (in Borsje & Kelly 2001: deel II) merkt op dat dit een fout is.

⁴⁸ Op grond van versie A meen ik dat hier twee zinsdelen ontbreken. Er lijkt een zelfde ommissie in versie D te zijn.

⁴⁹ Het lijkt erop, dat de schrijver van versie B de bijvoeglijke vorm *dosechma* opvatte als 3 singularis praesens subjunctivus van *do-wmaing* en de werkwoordsvorm *doe(h)maid* (versie A en D) heeft vervangen door een zinsdeel met verbaal nomen. Als de in versie B eerder voorkomende vorm *doecma* ook zo bedoeld is (zie noot 46), dan moet de vertaling van het begin van de vierde zin veranderd worden in: Als het om een noodzaak is, dat het gebeurt (i.e. het naar buiten gaan).

Als het om een noodzaak is, dat hij gaat – of hij/zij zegende of niet, [dan] is er geen aansprakelijkheid etcetera.⁵⁰

Versie C (CIH 955.1-8)

INt etla tre formad immorro

.i. in beim sula sechmas,

[omissie] ma duine dana bes do gres beim sula, seccib ni risir imich, acht manab re dethbirus dosechma roimigh, is lanfiach ge robendach gengor bennach;

mas re dethbirus dosechma immorro 7 ni robendach, is aithgin, 7 ma robendach is slan.

Masa duine immorro nach bes [omissie] do gres, 7 is re indethbirus fogla, ge robendach gengur bennach, is lanfiach.

Mas tre esba [omissie], ge robennach gengur bennach, is lethfiach.

Mas re dethbirus 7 nir bennach is aithgin; maro bennach⁵⁰ islan (=is slan).

Mas re dethbirus dosechma [omissie], ge robennach gengur bennach, islan (=is slan).

'Het ontvreemden door afgunst echter

dat is: het boze oog werpen .../ een blik werpen met het oog dat vermijdt (?)⁵¹

Als het een persoon is, die gewoon is voortdurend het [boze] oog te werpen [en] voor welke reden het ook maar is, dat hij/zij uitging – tenzij het is om een onvermijdelijke (?) noodzaak, dat hij/zij erop uit ging – [dan] is het de volledige boete, of hij/zij zegende of niet.

Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is echter en hij/zij zegende niet, dan is het restitutie, en als hij/zij zegende, dan is er geen aansprakelijkheid.

Als het een persoon is echter, die niet gewoon is voortdurend [hier ontbreekt iets; waarschijnlijk: 'iets te beheksen'] en als het zonder noodzaak met schade als gevolg is, of hij/zij zegende of niet, [dan] is het de volledige boete.

Als het uit lichtzinnigheid is, of hij/zij zegende of niet, het is de halve boete.

Als het om een noodzaak is en hij/zij zegende niet, dan is het restitutie; als hij/zij zegende, is er geen aansprakelijkheid.

Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is, of hij/zij zegende of niet, [dan] is er geen aansprakelijkheid.⁵¹

Versie D (CIH 1051.17-23)

No etlo tria format

.i. in drochsuil;

[omissie] mas duine dama bes ni do millind e, cid re espa cid re bec.x.birus cid re hinn.x.birus docuaidh amach, ce robennaig cincur benna, is lanfiach.

⁵⁰ De woorden *maro bennach* ontbreken in CIH, maar staan wel in het manuscript (Borsje & Kelly 2001: deel II).

⁵¹ Wordt hier zoiets bedoeld als 'niet recht aankijken'? Vergelijk *invidio* in het Latijn, dat niet alleen 'to look askance at' of 'schief/schuins aanzien' betekent, maar ook 'een blik met het boze oog werpen'. Is het vergelijkbaar met ons 'sheel van afgunst'? Voor **sechmaid* als bijvorm van *sechmaid*, zie Borsje & Kelly 2001: deel II.

Mas re .x.birus dechma (?), *acht* ma robenna, *islan* (=is slan): manar benna, is aithgin.

Masa duine e donach bes ní do millind do gres, mas re bec.x.birus docuaid amach 7 do benna, *islan* (=is slan); manar benna, is aithgin.

Mas re hespa docuaid, ce robenna cingur benna, [omissie]

[omissie]⁵² is lanfiach.

Mas re .x.birus dechma (?) docuaid, ce robenna cingur benna, *islan* (=is slan).

'Of ontvreemden door afgunst

dat is: het boze oog.

Als het een persoon is, die gewoon is iets te beheksen [en] als het uit lichtzinnigheid of om een geringe noodzaak of zonder noodzaak is, dat hij/zij naar buiten ging, of hij/zij zegende of niet, [dan] is het de volledige boete.

Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is, tenzij hij/zij zegende, is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, is het restitutie.

Als het een persoon is, die niet gewoon is voortdurend iets te beheksen [en] als het om een geringe noodzaak is, dat hij/zij naar buiten ging en hij/zij zegende, is er geen aansprakelijkheid; als hij/zij niet zegende, is het restitutie.

Als het uit lichtzinnigheid is, dat hij/zij ging, of hij/zij zegende of niet ..., ... is het de volledige boete.

Als het om een onvermijdelijke (?) noodzaak is, dat hij/zij ging, of hij/zij zegende of niet, [dan] is er geen aansprakelijkheid.'

---

⁵² Zie voetnoot 48 bij versie B.